

MEDIOEVO Y LITERATURA

Actas del V Congreso de la Asociación
Hispanica de Literatura Medieval

(Granada, 27 septiembre - 1 octubre 1993)

Volumen III

Edición de Juan Paredes

GRANADA
1995

© ANÓNIMAS Y COLECTIVAS.

© UNIVERSIDAD DE GRANADA.

MEDIOEVO Y LITERATURA.

ISBN: 84-338-2023-0. (Obra completa).

ISBN: 84-338-2024-9. (Tomo I).

ISBN: 84-338-2025-7. (Tomo II).

ISBN: 84-338-2026-5. (Tomo III).

ISBN: 84-338-2027-3. (Tomo IV).

Depósito legal: GR/232-1995.

Edita e imprime: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada. Campus Universitario de Cartuja. Granada.

Printed in Spain

Impreso en España

La *Disputa de l'ase* d'Anselm Turmeda i la tradició enciclopèdica medieval

L'obra d'Anselm Turmeda ha estat analitzada, com a conjunt, en funció de l'atractiu que suposava l'atzarosa vida del frare mallorquí¹, centrada en el fet de la conversió a la religió musulmana i la convivència amb dues cultures. Turmeda va escriure en àrab i en català quan ja habitava a Tunis i, hàbilment, combinava la redacció d'un tractat en defensa de la religió musulmana (la *Tuhfa*)², amb una obra de contingut doctrinal i esperit cristià com és la *Disputa de l'ase*, sense comptar les altres dues obres de Turmeda, les *Cobles per la divisió del Regne de Mallorca* i el *Llibre de bons amonestaments*³. Aproximadament, hi ha tres anys de diferència entre les dues obres considerades "majors"; la *Disputa* és de 1417 i la *Tuhfa* de 1420, però entre una i altra hi ha, al mateix temps, una gran diferència temàtica i doctrinal, però també un rerefons comú basat en la pròpia experiència vital de Turmeda.

Aquest dualisme és la característica principal de la personalitat i l'obra turmediana i el que més ens sobta a l'hora d'apropar-nos a la figura d'aquest autor. Les vivències en dues societats diferents es reflecteixen en els seus escrits de manera més o menys explícita i permeten la relativització de conceptes absoluts depenent del punt de vista utilitzat en l'anàlisi. Turmeda aconsegueix una visió de conjunt més ampla, pel que fa a la societat i a les ideologies humanes i un joc de perspectives que sorprén en un autor medieval⁵.

1. Per a la biografia de Turmeda, veg. MIRET I SANS, J., "Vida de Fray Anselmo Turmeda", *Revue Hispanique*, XXIV (1911), pp. 261-296; l'important estudi de CALVET, A., *Fray Anselmo Turmeda, heterodoxo español*, Barcelona, 1914 i EPALZA, M. DE, "Nuevas aportaciones a la biografía de Fray Anselmo Turmeda (Abdallah al-Tarchuman)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXVIII (1965), pp. 87-158.

2. L'edició de la *Tuhfa* (= *Present de l'home lletrat als partidaris de la creu*), fou objecte d'un valuós estudi i edició per part de Mikel de Epalza, *La Tuhfa, autobiografia y polémica contra el cristianismo de Abdallah al-Taryuman (fray Anselmo Turmeda)*, Roma, Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, 1971.

3. Editades en Bernat Metge, Anselm Turmeda, *Obres menors*, a cura de Marçal Olivari, Barcelona, Barcino ("ENC", 10), 1927.

És per això que, prenent com a base aquesta pràctica vital i literària, centrant-nos en la seua obra catalana més rellevant, la *Disputa de l'ase*, volem fer una petita contribució a l'estudi literari i fontístic de l'obra turmediana. Hem triat la *Disputa* perquè s'hi troben tant elements procedents de la tradició oriental com de la literatura occidental, i si bé aquests darrers han estat una mica eclipsats pel pes aclaparador de la font àrab en l'obra, no podem oblidar els contes anticlericals i una sèrie de passatges ja assenyalats per Asín Palacios (1941, 155) que no coincideixen amb l'obreta àrab⁶. Per altra banda, la quantitat d'elements de caire naturalístic, ens ha permès apropar-nos al saber enciclopèdic i observar que Turmeda estava al corrent, o almenys recordava dels seus estudis, una sèrie d'obres de caràcter estrictament naturalístic que reflectirà en la *Disputa*.

1. FORTUNA DE L'OBRA.

El text de la *Disputa de l'Ase* ha estat reconstruït gràcies a una traducció francesa de 1544 realitzada a Lió i que ha estat editat l'any 1984 per Armand Llinarès⁷. Amb anterioritat a l'edició francesa de 1544, hi ha constància d'una edició catalana de 1509 i, amb posterioritat, una castellana de 1586 i una altra traducció alemanya el 1606. La primera edició moderna (o al menys reproducció del text francès) és de 1911 i es deu a P. Foulché Delbosc. A partir d'aquesta s'intentarà la reconstrucció del text català per Lluís Destany (=Ll. Faraudo de Saint Germain), l'any 1922. L'any 1928 apareix la traducció que fins ara teníem per la més acurada i apropiada al text primitiu, obra de Marçal Oliver⁸.

4. Veg. la intervenció del Dr. Rafael Alemany en aquest mateix congrés, on analitza la presència d'un "jo" individuatiu en l'obra de Turmeda.

5. Veg. ALEMANY, A., "Turmeda/Abdal.là o el 'perspectivisme' com a pràctica vital i/o literària", *Miscel.lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, a cura d'A Ferrando i A. Hauf, volum I, Barcelona, PAM, 189, pp. 37-59.

6. Veg. ASÍN PALACIOS, M., "El original árabe de la *Disputa del asno contra fray Anselmo Turmeda*", *Revista de Filología Española*, I (1914), pp. 1-51; reed. en *Huellas del Islam*, Madrid, Espasa-Calpe, 1941, pp. 115-160 i en *Obras Escogidas*, II, Madrid-Granada, 1948, pàgs. 563-616 (citem pel text reproduït a *Huellas del Islam*). Aquest estudi, ja clàssic, revela per primera vegada la possible font àrab de la *Disputa de l'Ase* de Turmeda, si bé deixa alguns passatges per identificar amb l'obreta àrab i conclou que, de l'originalitat descoberta per Menéndez Pelayo, el qual assenyalava només com a font de Turmeda els contes boccaccians, no queda res, ja que el descobriment de l'apòleg àrab deixa veure una actitud plagiadora per part del frare mallorquí (Asín, 1941, 159).

7. LLINARÈS, A., (ed.), *Anselme Turmeda, Dispute de l'Ane*, Paris, J. Vrin ("Textes et documents de la renaissance", 6), 1984.

8. TURMEDA, A., *Disputa de l'Ase*, Barcelona, Barcino ("Els Nostres Clàssics", 18), 1928 (reimpressió de 1984).

2. L'ORIGINAL ÀRAB DE LA DISPUTA DE L'ASE

Des de l'any 1914 en què l'arabista Miguel Asín Palacios donà a conèixer una obreta àrab amb gran quantitat de concomitàncies amb la *Disputa de l'ase*, aquesta es té com l'única font que Turmeda hi va utilitzar en la redacció i que va plagiar.

L'obra àrab es titula *Risala al-hayawanat* (=Epístola dels animals)⁹ i forma part d'una enciclopèdia que abraçava tot el saber de l'època (Asín, 1941, 123-126). Els autors d'aquesta epístola són un grup musulmà anomenat els Germans de la Puresa o Germans Sincers, i el lloc i data de redacció es creu que va ser la ciutat de Basora durant el segle X.

Les idees filosòfiques d'aquest grup són de contingut neoplatònic¹⁰ i amb la seua enciclopèdia pretenien crear una obra de saber universal, on tenien cabuda tots els temes: física, ciència natural, lògica, gramàtica, etc., i al mateix temps, divulgar el pensament derivat dels moviments de la *si'a*, és a dir, l'heterodoxia xií (Torner, 1984, 12-13). Es basen en la idea que l'home és el centre del món i que és un ésser perfecte perquè s'allunya de les característiques animals bàsiques per adquirir propietats de la naturalesa espiritual. La purificació s'obté gràcies a la pràctica de les idees ètiques i religioses.

Algunes parts de la gran enciclopèdia inclouen relats que tenen una funció "il·lustradora" i fan més assequible la comprensió dels temes. És el cas de la *Risala al-hayawanat*, relat que s'introdueix per tal d'agilitzar els continguts d'història natural, si bé de la lectura de la narració, s'adverteix un contingut doctrinal subjacent i el desenvolupament de temes intel·lectuals elevats, amb reminiscències aristotèliques, platòniques i neoplatòniques¹¹.

A diferència de la *Disputa*, la *Risala* no és de to jocós, sinó tot el contrari. Es considera una obra seriosa, que conté una part de descripció zoològica i un rerefons filosòfic i simbòlic, que no té l'obra turmediana. Els animals representen, per una banda, els inciatos en les doctrines xií i també, segons les espècies representades, els grans profetes de la humanitat (Torner, 1984, 16). A més, l'altra diferència fonamental amb la disputa de Turmeda és que no hi ha sols dos

9. Tenim una traducció d'aquesta obreta a càrrec de TORNERO POVEDA, E., *La disputa de los animales contra el hombre* (traducción del original árabe de la Disputa del Asno contra fay Anselmo Turmeda), Madrid, Universidad Complutense, 1984.

10. Sobre els Germans de la Puresa (*Ijwan as-Safa*), veg. CRUZ HERNÁNDEZ, M., *Historia del pensamiento en el mundo islámico. I. Desde los orígenes hasta el siglo XII*, Madrid, Alianza Universidad, 1981, pp. 143-153.

11. Sobre aquest punt cal consultar l'obra de RICO, F., *El pequeño mundo del hombre*, Madrid, 1970, especialment les pàgines dedicades a Turmeda (90-96).

interlocutors, sinó més: homes de totes les races i animals de totes les espècies representats per un personatge destacat i triat escrupolosament entre les diverses famílies i espècies, discuteixen davant del rei dels genis que farà de jutge i atorgarà, finalment, la raó als homes. Una darrera diferència, també fonamental, és que hi ha dos capítols de la *Disputa* que no són a la *Risala*: el número 19 i el número 14, és a dir, aquell que exposa la teoria del microcosmos humà que Asín Palacios localitza en un altre passatge de la gran Enciclopèdia (Asín, 1941, 153-156).

3. ALTRES FONTS CONSTATABLES

Si bé la *Risala* s'ha considerat com la font indiscutible de la *Disputa de l'ase* de Turmeda, fins al punt de pensar en una traducció i recreació per part del nostre autor, no tot són coincidències.

Armand Llinarès (1984, 20) ha restat importància al fet que l'apòleg àrab fos l'única font de Turmeda perquè la disputa catalana té un to completament diferent i uns altres punts de referència que no s'expliquen tenint davant, només, l'obreta dels Germans de la Puresa. A més d'una sèrie de passatges afegits al cos de la *Disputa* com són l'elecció del rei, els contes boccaccians —ja assenyalats per Menéndez Pidal (Asín, 1941, 155)— i les profecies, l'editor constata una sèrie d'elements intrínsecs dels passatges dialògics que fan de la disputa catalana una obra peculiar i més allunyada de l'hipotètic original àrab del que sembla en una primera lectura. El més important és la presència de la tradició naturalística enciclopèdica occidental¹². En un sentit més general, la disputa catalana es diferencia de la *Risala* oriental en el tractament de la figura de l'ase i en el pes que la doctrina cristiana exerceix en el conjunt de l'obra (Llinarès, 1984, 22-25), evident en la prova final, a més de les citacions bíbliques que hi apareixen¹³.

Respecte la figura de l'ase cal fer una petita reflexió. Els ases que apareixen als parlaments de la disputa àrab no tenen res a veure amb l'ase de la disputa

12. Asín ja comentava aquesta diferència, juntament amb dos passatges que no identificava, per cap costat, amb l'obreta àrab i que són els atributs identificatius de cada home: veu, lletra i aspecte que apareixen a la prova 9 i la comparació de l'home amb l'arbre celestial de la prova 17 (Asín, 1941, 155).

13. Como a mostra de l'autoritat bíblica trobem: a la prova primera, una citació del Genesi (Llinarès, 1984, 56), a la segona hi ha una citació corresponent a Nombres, 22—l'ase de Barlaam— (p. 59); a la prova tercera, una cita de Proverbis 6 (p. 64) referida a la formiga i que apareix generalment als bestiaris en el capítol dedicat a aquest insecte (prové de l'antic *Physiologos*). Hi ha moltes més cites bíbliques al llarg del cos de la *Disputa* i casi sempre posades en boca de l'ase.

catalana. Aquells són models de discreció i sumisió a l'home (Torner, 1984, 38, i 40), amb una càrrega positiva que ens recorda al del passatge bíblic de *Barlaam* (Númers, 22, 23-31)¹⁴. L'ase de la Disputa s'apropa més a un tipus d'animal rebutjable, irònic i miserable, preparat per a donar, des de la seua baixesa, una lliçó d'humilitat a l'home que es creu superior a les altres bèsties. La "personalitat" de l'ase de Turmeda no té res a veure a les descripcions fisiològiques que, d'aquest animal, realitzaven els tractats enciclopèdics¹⁵. L'ase de la *Disputa* recorda el menyspreu amb què Eiximenis tractava aquests animals en els seus exemples i semblances, on jugava sempre un paper irrisori i, comparar un home amb aquest animal, suposava el punt més ínfim de l'escala de valors¹⁶. El paper burlesc de l'ase possiblement ve d'antic, de l'obra d'Apulei *L'ase d'or*¹⁷ on la transformació que pateix el protagonista, com a lliçó de les seues pràctiques màgiques, el col·loca en el lloc més baix dels éssers vius.

A la *Disputa de l'Ase*, les figures de l'animal i l'home enraonant, aporten una novetat important en un tractat de base doctrinal on es valoren i es qüestionen temes tan transcendents per a la religió cristiana com és la creació de l'home a semblança de Déu o la immortalitat de l'ànima¹⁸. És a dir, hi ha una sèrie de

14. La prova segona de la *Disputa* fa al·lusió a l'ase del profeta Balaam i assenyala com a font el llibre bíblic dels Nombres, 22, 23-31. L'ase de Barlaam veu l'àngel enviat per Déu amb la finalitat de combatre l'ira de Balac contra el poble d'Israel: "Cercens asina angelum stantem in via, evaginato gladio, avertit se de itinere, et ibat per agrum. Quan cum verberaret Barlaam, et vellet ad semitam reducere [...] Cumque vidisset asina stantem angelum, concidit sub pedibus sedentis. Qui iratus, vehementer coedebat fuste latera eius [...] Protinus aperuit Dominus oculos Barlaam, et vidit angelum stantem in via evaginato gladio, adoravitque eum pronus in terram".

15. Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, ed. de 1601 feta a Frankfurt, llibre XVIII, cap. VII: "Asinus a sedendo est dictus quasi affedus; quia homines super asinos sedebant antequam usum equorum haberent, ut dicit Isido, lib. 12. Animal quippe est simplex et tardum, et ideo fuit de facili subiectum humanis viribus et postratum; vel dicitur ab à quod est sine et sinos, quod est sensus, quasi animal sine sensu, inde dicitur asselus, id est iuuenis asinus, qui pulcioris est formae dispositionis, quando aetate est tenellus, quam quando senex efficitur et antiquus, nam quanto magis sit annosus, tanto plus quotidie sit deformis, hispidus et villosus. Est autem animal melancholicum, frigidum seil et siccum et ideo naturaliter ponderosum, tardum atque pigrum, stolidum et obliuiosum, tamen oneriferum est et patiens laboris, vili et modico utens cibo. Inter tribulos enim et spinas ac carduos carpit cibum suum...".

16. Recordem alguns proverbis, com per exemple: "No haver fre fa oradejar mula" en relació a la necessitat de ben parlar (Terç, I, 37, 8).

"Paraules de poble, e brams d'ase e vent de vella, tot és d'un linatge matex" Dotzè, I, 353, 78-79. Les classes populars sempre són desoïdes.

"Amistat de cort és obra de mula e de bort, car la mula tots jorns ne fa una" Dotzè, II, 192, 40-41, contra la falsa amistat. I al *Regiment de la cosa pública*, 141, 14, "Bort e mula tots jorns fan una".

17. Apuleyo, *El asno de oro*, edició de Rojo, J. M., Madrid, Cètedra, 1988.

18. La creació de l'home a semblança de déu es rebat dues vegades. A la prova 9: "Seigneur Ase... nous sommes faicts tous à une semblance que est semblable à l'unité de Déu" (Llinarès, 1984, 75) i la prova 14: "seigneur ase, l'autre raison que nous sommes de plus grandes noblesse et dignité que vous est que nous sommes faicts et créés à l'ymage et semblance de Dieu, et vous autres non..." (Llinarès, 1984, 88). La resposta de l'ase en la prova 9 és que a la unitat de semblança s'oposa la varietat de pensaments i voluntat, mentre que els

dogmes que cauen o es replantegen a mesura que va desenvolupant-se el diàleg. L'ase es comporta com l'*alter ego* de l'autor i rebut, una a una, totes les raons que frare Anselm dóna per intentar demostrar que els homes són superiors als animals, i ho fa de manera que la situació resulta irònica i gairebé irreverent, perquè és impensable posar en boca d'un ase indigne arguments interpretatius, basats en la fe, per tal de demostrar la no superioritat de l'home front els animals. Aquesta situació té també un rerefons didàctic: l'home és un ésser creat per Déu i, encara que es considera rei de la creació, no és més que una criatura que depèn del seu creador i, en el moment que perd les virtuts atorgades, queda per baix de la bèstia més immunda.

Al capdavant, sota una aparença burlesca i una expressió jocosa, s'amaga un contingut molt més profund, que tendeix a descobrir els defalliments de l'ànima humana i com totes les actituds, dogmes i creences establertes són qüestionables.

4. LA TRADICIÓ NATURALÍSTICA.

A l'edat mitjana, les fonts de saber naturalístic se centren en les enciclopèdies que, pel que fa als capítols de tema animal, recullen part del saber clàssic, mitjançant traduccions d'Aristòtil i Plini, part dels textos patristics, sobretot sant Isidor i sant Ambrosi, i part de les creences que havia popularitzat un obra dels primers temps del cristianisme: el *Physiologos*¹⁹. Aquest tractat pseudo-naturalístic, que possiblement es remonta al segle III, combina els coneixements dels naturalistes clàssics i la cultura popular amb la fervorositat del primitiu cristianisme i el resultat és un obra al·legòrica on els animals són comparats amb atributs divins²⁰.

animals són d'una sola voluntat. La resposta a la prova 14 és la teoria del microcosmos humà. Pel que fa a la immortalitat de l'ànima, aquesta qüestió es troba a la raó 13 i la resposta de l'ase és que no està demostrat que les ànimes dels homes pugen al cel i les dels animals baixen a l'infern (Eclesiàstic, 3), a més gran part dels homes van a l'infern a causa dels pecats. És un passatge que sobta pel contingut i per la gran quantitat de cites bíbliques, en el rerefons del qual, advertim uns indicis d'heretgia. A més, a la disputa àrab la immortalitat de l'ànima era la raó concloent i la que donava la victòria als homes.

19. El text original del *Physiologos* és grec i es troba a l'edició de F. SBORDONE, *Physiologi graeci. Singulas variarum aetatum recensiones*, Roma, Genua, Napoli, Mediolani, 1936. Del mateix autor, veg. *Ricerche sulle fonte e sulla composizione del fisiologos greco*, Napoli, 1936. Hi ha dues edicions llatines del *Physiologos*: F.J. Carmody, *Physiologus Latinus, Versio B*, Paris, Droz., 1939 i del mateix autor, *Physiologus latinus, versio Y*, University of California Publications in Classical Philology, 12, 7 (1941) pp. 95-134.

20. Veg. Max. Wellmann, "Der Physiologos: Eine Religionsgeschichtlich-Naturwissenschaftliche Untersuchung", *Philologus, Supplementband XXII*, 1930, pp. 1-116. Veg. també SBORDONE, F., *Ricerche sulle fonte e sulla composizione del Physiologos greco*, Napoli, 1936.

Els escrits patrístics conserven aquestes creences i les utilitzen moltes vegades per donar una lliçó de lexicografia (Sant Isidor), una lliçó sobre la creació del món (Sant Ambrosi) o bé una lliçó de ciències naturals (recordem el tractat *De bestiis et aliis rebus*²¹, del segle XII, atribuït a Hug de Foglietto o de Foulloy). A partir del darrer tractat esmentat, la configuració d'aquest tipus d'obres canvia i la lliçó de ciències naturals que contenen augmenta, ja que hi ha un major nombre d'animals descrits i un intent de classificació, encara que no es perd mai el primitiu substrat religiós i ideològic. El resultat de tot açò és l'aparició d'uns textos anomenats bestiaries, on trobem les dades proporcionades pel primitiu *Physiologos*, encapçalades per citacions literals de les *Etimologiae* isidorianes, juntament amb capítols procedents del *De bestiis*²², i un significat simbòlic de cada un dels animals amb un rerefons moral. Aquests textos, en llatí i dels segles XII-XIII, es conserven a les biblioteques angleses i són una mostra, no sols del bon gust literari-naturalístic sinó també artístic²³.

Inspirats en els bestiaries llatins, en la tradició clàssica i en la Patrística, els enciclopedistes medievals mantenen en les seues obres la mateixa estructura i descripció dels animals, els capítols se succeeixen per ordre alfabètic i no per la divisió aus, quadrúpedes, rèptils, etc., però la novetat més important és que desapareix el contingut al·legòric-moral, per centrar-se més en allò que és estrictament la descripció fisiològica i etològica del món animal —sempre, és clar, amb les bases rudimentàries d'observació que es tenia—.

Entre els segles XII i XIII es daten les obres enciclopèdiques més conegudes: *De animalibus* d'Albert el Gran (forma part de l'*Opera Omnia*, llibre XVI)²⁴; *Speculum Naturale* de Vincent de Beauvais (és el volum I de l'obra major *Speculum Maius*²⁵, els animals es troben del llibre XVI al XXIII), *De naturis rerum* d'Alexandre Neckam i *De proprietatibus rerum* de Bartolomeu de Glanville o Bartholomaeus Anglicus²⁶ que conté dos llibres dedicats a animals, el XII (aus)

21. MIGNE, P., *Patrologia latina*, CLXXVII, cols. 15-164. L'obra de sant Isidor, *Etimologiae* es troba també a *Patrologia Latina*, LXXXII, cols. 423-472 i la de sant Ambrosi, *Hexameron* també a *Patrologia Latina*, XIV, cols. 205-242.

22. VEG. CARMODY, F.J., "*De bestiis et aliis rebus* and the Latin Physiologus", *Speculum*, XIII (1938).

23. Per a una visió completa dels textos de bestiaries llatins conservats a les biblioteques d'Oxford i Cambridge, veg. WILMA GEORGE & BRADSON YAPP, *The Naming of Beasts*, Londres, 1991.

24. B. Albertus Magnus Ratisbonensis episcopi ordinis praedicatorum, *Opera omnia* ex editione Lugdunensis religiose castigata, et pro auctoritatibus ad fidem vulgatae versionis accuratiorum patrologiae textum revocata... Parisis, apud Ludovicum Vivès bibliopolam editorem, MDCCXCI. De animalibus, lib. XVI.

25. Vincentius Bellovacensis *Speculum Quadruplex sive Speculum Maius*. I. *Speculum Naturale*. Hem consultat l'edició facsímil de la de Duaci, 1674 realitzada a Graz, Akademische Druck verlagsantalt, 1964.

26. Bartholomaei Anglici *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus*, Libri XVIII, Francoforti, apud Wolfgangum, Richterum, MDCL. La data de redacció de l'obra és aproximadament 1240.

i el XVIII. Totes eren conegudes a l'àmbit català ja que hem constatat la presència de manuscrits i d'edicions incunables a les biblioteques catalanes i valencianes. En concret, de l'obra de Glanville hem constatat un manuscrit del XIV a la Biblioteca Universitària de Barcelona, descrit per Miquell i Rosell, procedent d'algun fons gironí i incorporat a la biblioteca per M. Aguiló²⁷. El mateix Rosell addueix l'estranyesa i la importància d'aquest manuscrit. Quant als altres tractats enciclopèdics esmentats, no hem fet un seguiment exhaustiu i només hem constatat una sèrie d'incunables en la Biblioteca Universitària de València, un de l'obra d'Albert el Gran, encara que es considera un fals (en català); dos del *De proprietatibus rerum* de Glanville i tres de l'obra major de Vincent de Beauvais²⁸.

De totes les enciclopèdies citades, la que creiem va tenir una major difusió és la de Bartolomeu de Glanville. Llinarès constata una traducció francesa del XIV (Llinarès, 1984, 25)²⁹, però, encara que no tenim més dades referents a possibles traduccions, la importància del *De proprietatibus* rau en el fet que es considera font, a la vegada, dels passatges animalístics del *Fiore di Virtù*³⁰. A més, és l'obra que majorment respon a les pretensions científiques de l'època i al model d'enciclopèdia total d'aleshores. És de dimensions més reduïdes que les extensíssimes obres de Sant Albert i de Vincent de Beauvais i, en el contingut, almenys pel que fa a la part dels animals, rebutja la inclusió d'animals fantàstics i monstres (mantícora, leucrota) o bé resta importància a animals tradicionalment mítics com el fènix, encara que no s'allunya completament d'algunes creences popularitzades pels bestiaris i tingudes com a certes. Gairebé contemporània, però

27. Veg. *Inventario general de los manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, volum II, número 596, Madrid, 1958.

28. *Catálogo de los incunables de la Biblioteca de la Universidad de Valencia*, València, 1981. Interessa els números 20 (pseudo Sant Albert el Gran), número 56: Bartholomeus Anglicus, *de proprietatibus rerum*, Lugduni, 1482 i número 57, *Idem*, Norimbergae, 1492 (fragmentari). El número 321 correspon a Vincentius Bellovacensis, *Speculum maius*, (complet), Venetiis, 1493-1494; finalment, el 322 és el *Speculum historiale*, Norimbergae, 1983 i el número 323, *Speculum Naturale*, Argentinae (Estrasburg), 1481.

29. Veg. Naïs, H., *Les animaux dans la poésie française de la Renaissance*, Tesi doctoral, Paris, Didier, 1961. L'autora ratifica la major difusió de l'obra de Glanville en comparació a altres enciclopèdies perquè s'hi troba un gran nombre d'exemplars llatins i traduccions medievals al francès (p. 28).

30. El *Fiore di Virtù* és un tractat medieval on es recull una *summa* de vicis i virtuts i que té una estructura peculiar: Després de l'exposició de cada un dels visis o virtuts, es dona una comparació animal i un exemple d'un altre tipus, tendent sempre a il·lustrar sobre aquest vici o virtut. La part animalística d'aquest tractadet, del qual existeixen nombrosos manuscrits i edicions medievals toscanes i també traduccions a altres llengües romàniques sembla inspirada en el *De proprietatibus rerum* de Glanville. La gran difusió d'aquest tractadet permet apuntar la possibilitat que Turmeda el degué conèixer, en una de les versions toscanes durant la seua estada a Bolonya. Hi ha una traducció catalana del segle XIV, *Flors de virtut e costums* editada a cura de CORNAGLIOTTI, A., Barcelona, 1976. Pel que fa a les fonts, veg. CORTI, M., "Le fonti del *Fiore di virtù* i la teoria della "nobiltà" nel duecento", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 136 (1959), pp. 1-82.

ja en francès, és l'obra de Brunetto Latini, *Llibre del Tresor* (ca1260) on trobem un capítol relatiu als animals, inspirat possiblement en l'enciclopèdia de Glanville, entre altres fonts naturalístiques³¹.

El coneixement de l'obra de Glanville que tenia Turmeda es constata en la prova número 2 on fa una descripció dels sentits corporals dels animals. En un moment del discurs, Turmeda al·ludeix a un "Mestre de les Propietats" per demostrar la supremacia del voltor que és capaç de sentir el flaïre de l'aliment des de ben lluny. La característica relativa al sentit de l'olfacte que apareix ací d'aquesta au no la trobem a les descripcions de l'antic *Physiologos*³² i és precisament l'enciclopedista Glanville un dels primers que en parla, així com dels hàbits carnívors del voltor (llibre XII, 549). Més avant, Latini, en el *Libre del Tresor* recull la mateixa propietat (llibre I, cap. 156) i, d'ací, passarà al *Bestiaire d'amour* de Richard de Fournival³³ i després als bestiariis com el valdès (Raugei, 1984, 182) i el toscà-català (Panunzio, 1963, 118), a més, també de formar part del *Fiore di virtù* (cap. XXXVII, Cornagliotti, 1976, 167), associat al pecat capital de la gola.

Si bé a la prova número 2 de la *Disputa* hi ha un citació explícita a la font concreta del "Mestre de les Propietats", hi ha dos passatges més on l'exposició naturalística exhaustiva evidencia la presència novament de la font enciclopèdica i, possiblement d'altres textos.

El primer d'aquests, en extensió, és la prova número 16, en la qual frare Anselm argumenta que els animals no tenen ànima intel·lectiva. L'ase rebutja aquesta afirmació amb una llarga exposició de conductes animals, de les quals, l'editor Llinarès contrasta gairebé la totalitat amb el *De proprietatibus rerum*. Ara bé, l'editor només esmenta l'enciclopèdia de Glanville com a font, sense considerar que no és aquesta l'única obra on apareixen, ja que formen part de quasi tots

31. Editat per Carmody, F.J., "*Li livres dou Trésor di Brunetto Latini*", *University of California Publications in Modern Philology*, XXII (1948). La versió catalana del segle XV de Guillem de Copons ha estat editada per Curt J. Wittlin, *Llibre del Tresor*, Barcelona, Barcino, 1976-1989 (4 vols.). Tenim un estudi de Carmody F.J., sobre les fonts de ciència natural del *Tresor*: "Brunetto Latini's *Tresor*: Latin sources of natural Science", *Speculum*, XII (1937), pp. 359-366, on assenyala que entre les fonts de Latini es troben el *Llibre de Sidrac*, l'obra de Vicent de Beauvais i la *Ymago Mundi*. Segons Carmody la matèria naturalística no era coneguda de primera mà dels clàssics per Latini sinó a través de Sèneca, Macrobi, Beda i, com a molt, Plini.

32. El *Physiologos* recull una llegenda estranya però de gran bellesa: el voltor concep per parterogènesi i, en el moment del part, buca una pedra que s'anomena *eutocitum* que l'ajuda en el dolorós procés. Aquesta propietat era considerada una al·legoria de la concepció virginal de Maria, la qual porta dins d'ella "*spiritalium lapidem saluatorem nostrum*" (Carmody, 1941, 126). Veg. també l'obra de L. CHARBONNEAU-LASSAY, *The Bestiaire of Crist*, Londres, 1991 (original francès, *Le bestiaire du Christ*, París, 1940), pp. 189-194.

33. Veg. SEGRE, C., *Li Bestiaire d'amours de Maistre Richard de Fournival*, Milano-Napoli, 1957.

els llibres de la tradició animalística. Per exemple, les característiques exposades de dos aus: la tórtora —fidelitat— i l'àguila —llegitimació de la prole—, ja són al *Physiologos* i reapareixen a tots els bestiaris posteriors; com també les propietats del castor, la saviesa de l'oronella i la discreció de l'elefant³⁴. Per altra banda, Turmeda confon l'ocell anomenat cuquello amb el putput (*upupa*), altra espècie d'au que tant el *Physiologos* com el *De proprietatibus* donaven com a exemple de bon comportament respecte els pares. La característica de la castedat del camell apareix al *Fiore de Virtù* (cap. XXXII, Cornagliotti, 1975, 153) i al *Llibre del Tresor* (Wittlin, 1976, 85), en canvi, no és pròpia dels bestiaris.

El segon passatge, més breu, que evidencia un substrat propi d'una font naturalística és a la prova número tres, centrada en la descripció sobre el regiment social dels animals. És el cas de la descripció del bon govern i justícia de les abelles i de la saviesa de les formigues. Tant unes com altres són elements bàsics i permanents de llibres com el *Physiologos* els bestiaris, tractats com el *De proprietatibus rerum*, el *Llibre del Tresor* i el *Fiore di Virtù*.

Una altra obra que possiblement va influir d'alguna manera en la configuració de la *Disputa* turmediana, va ser l'*Acerba*. Aquest és el nom d'una obreta de caracter enciclopèdic però de to esotèric, profètic i exaltat. L'autor, conegut pel Cecco d'Ascoli va viure al segle XIV, va ser condemnat per nigromàntic i la seua obra gairebé desaparegués amb ell. Es conserven algunes edicions sis-centistes, de les quals hem pogut consultar una que es troba a la Biblioteca Nazionale de Nàpols i és de 1550 (Venècia, Benedetto Bondoni). La part dedicada als animals ocupa el llibre IV, cada un dels animals descrits és comparat amb un astre i també de cada un l'autor extrau una lliçó moral, tendent sempre a resaltar les actituds negatives i la proximitat de la mort i de la fi del món. El passatge turmedià que més s'assembla a l'obra *Acerba*, és la descripció del "sens du cranc" que es troba a la prova 16 i que també es remonta a les *Etimologies* isidorianes (llibre XII, 51) i d'ací passa a *De bestiis et aliis rebus* (llibre III, col. 110). La peculiaritat d'aquest animaló és que es nutreix d'ostres i, per evitar que aquestes es tanquen, introdueix una pedra entre les volves i així pot menjar la carn. No hem analitzat exhaustivament les petjades que aquesta obra pot haver deixat en Turmeda, i ens decantem per pensar que podria haver tingut rellevància en la redacció de les profecies³⁵.

34. Veg. l'exposició detinguda i documentada de la Sra. Marinela García en aquest mateix congrés.

35. Encara que Julio Samsó constata una font àrab de les profecies turmedianes ("*Turmediana*", *BRABLB*, XXXV, 1971-72, pp. 51-158), a més de concomitàncies amb el *Picatrix*, és possible que tinguè alguna relació amb l'obra de Francesco Stabili o Cecco d'Ascoli durant la seua estància a Bolonya.

Totes les obres que hem vist fins ací corresponen a una tradició enciclopèdica occidental. Cal, però, esmentar una altra, considerada d'origen oriental però ben difosa i traduïda en Occident. Es tracta del *Llibre de Sidrac*, del qual hi ha una versió francesa del XIII i, posteriorment, una catalana del segle XIV³⁶. Aquesta obra, estructurada de manera de preguntes i respostes, conté algunes al·lusions a animals, de les quals destaquen:

- la pregunta 67 (Les besties e los ocells tenen ànima),
- la 183, quines bèsties es poden o no menjar,
- les qüestions 260 i 315 que tracten sobre la naturalesa dels verms, sobre paràsits humans i que recorden llunyanament els parlaments dels insectes de la prova 12 de la *Disputa de l'Ase*;
- la pregunta 441 que conté un petit parlament sobre l'abella, a la qual considera Sidrac "l'ocell més noble perquè fa la mel" i
- la pregunta 74 que destaca pel fet que recorda la prova primera de la *Disputa* de Turmeda. En aquesta qüestió es planteja el perquè les bèsties són de molts colors, la resposta de la qual és que han de cobrir les necessitats més elemental i només es valen de l'adaptació de la forma del cos.

També el LS té un passatge on parla del microcosmos humà (Rico, 1970, 90-96): es tracta de la pregunta 9 (Minervini, 1982, 22-23) "quina forma an los àngels ne ssi saben totes cozes ne ssi an poder de tot". Al segon paràgraf podem llegir:

E per sso que.l comte dels bons àngels fos cumplit, sí fo fet l'ome en lo món, e fo fet de corporal e d'esperital supztància. Lo corporal fo fet de IIII elaments, cor l'om hac cors de la terra e d'aygua sanc, e d'àer arma e del foc calor. Lo sseu cap sí és redon con lo formament; e sí a II vuyls axí com lo cel [à] dues lumnàries, so és lo ssol e la luna; e axí con lo cel ha e ssi VII planetes en lo cap VII foratz, e tot axí con l'àer ha en ssi los vens e.ls trons, sí a l'home en lo pitz grans alens e la gran tos, e axí con la mar recep totes coses e les aygües, enaxí recep lo ventre de l'hom totes les aygües e les viandes; e atresí com la terra sosté totes les cozes, sí sostenen los peus tot lo pes del cors de l'home. Del celestial feyt a eyl lo bé, e del pus alt àer fredura e del pus bax lo ssoflament del nas, e de l'aygua l'ajustament. En una partida de la durea de les pérès a eyl los ossos; de la verdor de les arbres a eyl los vuls; de la beutat de les erbes ha eyl lo ventre, e de l'esperital supstansia lo cor. És escrit en l'ome qu.él és semblant a la ymage e a la semblanssa, so és la qualitat e la grandea de Déu, e la divinitat sí és en la Trenitat...

36. Veg. MINERVINI, V., *Il Libro di Sidrac. Versione catalana*, Bari, 1982.

Mentre que el passatge turmedià:

Sachez, frère Anselm, que les philosophes disent et afferment que l'homme doibt estre appellé petit monde, et ainsi le nomment en leurs livres. Et ce pour autant que, comme ils disent, il se trouve en l'homme tout ce qui est au grand monde. C'est à sçavoir au ciel et en la terre, car, tout ainsi comme au ciel a douze signes, aussi l'homme trouverez douze conduictz [...] Tout ainsi comme au grabd monde a quatre éléments, c'est à sçavoir le cerveau, le coeur, le foye et le poulmon. Et ainsi comme lesdictz éléments est régy et gouverné le grand monde, ainsi par lesdictz quatre membres est régy et gouverné totut le petit monde, c'est à sçavoir le corps de l'homme. Et ainsi comme par les humeurs, vapeurs, froidures et humiditez qui monten hault en l'air, se concrésent et engendrent vens, tonnoires, pluyes, ainsi montent les vapeurs des parties inférieures aux parties supérieures et font vent comme le rotter, tonnerres comme l'esternuer et le toussir, et pluyes ainsi comme sont les larmes et la salyve [...] (p. 89).

Encara que els dos passatges no són del tot coincidents i que la teoria del microcosmos humà es troba a l'Enciclopèdia dels Germans de la Puresa (en un passatge diferent on es tracta els animals), és interessant veure com la *Disputa de l'Ase* té alguns punts en comú amb el *Llibre de Sidrac*, que Turmeda podia conèixer ben bé. Tanmateix, hem de tenir en compte que l'anònim autor del *Sidrac* podia haver-se basat en molts punts en l'obra àrab dels Germans de la Puresa i, per tant, ja no podem destriar en quina versió es basà Turmeda i si, realment, coneixia el *Sidrac*.

5. CONCLUSIONS

Com a conclusió, podem constatar els punts següents: prenent com a base l'observació d'Armand Llinarès respecte les diferents fonts constatables de l'obra de Turmeda, hem advertit que,

- Pel que fa a l'estructura general i a la formulació de moltes de les proves, el model és la disputa àrab,

- El pes de la doctrina cristiana, la figura de l'ase i el to irònic i burlesc, a més del fragment de les profecies, allunyen l'obra de Turmeda de la font àrab i trobem que aquestes peculiaritats són producte, en part, de l'actitud dualista que Turmeda practicà al llarg de la seua vida i, en part, a la utilització d'altres models literaris, tant pel que fa a la forma com pel que fa al contingut,

- Els passatges d'història natural i zoologia estricta de la disputa evidencien

el coneixement d'una sèrie de llibres de tradició enciclopèdica i naturalística pocedents dels clàssics i del *Physiologos*. L'original àrab valorava els animals no per les característiques naturals pròpies sinó per la capacitat de lloar a Déu.

— La major part de les característiques naturals dels animals de la *Disputa de l'ase* apareixen reflectides a l'enciclopèdia de Bartolomeu de Glanville, *De proprietatibus rerum* font adduïda per Llinarès i poc constatada fins ara, però també apareixen al *Physiologos*, al *Fiore di virtù* i als bestiars medievals. Les coincidències descriptives dels llibres d'animals fa molt difícil destriar la font concreta que l'autor tenia a l'abast i ens decantem per la possibilitat d'un coneixement mediatitzat per la gran quantitat de llibres que contenien el mateix tema i que estaven a l'abast de qualsevol estudiós de l'època.

— En la manipulació de fonts utilitzades per Turmeda trobem alguns punts comuns entre la tradició oriental i l'occidental: en primer lloc un passatge de la prova 2 relatiu a la memòria dels animals que només té paral·lel amb la prova primera de la disputa àrab (p. 38). En segon lloc, algunes descripcions aïllades de característiques naturals dels animals que coincideixen amb les que exposen els enciclopedistes (com ara la grua de capítol 16 i pàg 87 de l'àrab; les abelles i les formigues de la prova tercera, 141, i 149-156). Finalment, la confusió entre cutcut, que no té tradició en els bestiars i putput, fa pensar en què algunes propietats eren conegudes per Turmeda perquè formaven part del substrat cultural de l'època i no per una font directa.

— La presència de passatges semblants, encara que no totalment coincidents, amb el *Llibre de Sidrac* fa pensar en la possibilitat que Turmeda conegués aquesta obra, mitjançant la versió francesa o catalana.

La conclusió de tot el que acabem d'exposar ve a dir que Turmeda coneixia tant la tradició occidental com l'oriental i açò ho reflectia en els seus escrits. L'obra de Turmeda es converteix, doncs, en un conjunt de fonts de la tradició estricta adaptades a una manera nova i sorprenent de veure el món i que constitueix l'originalitat de l'obra turmediana. Tenim, per tant, una altra prova del dualisme, aquesta vegada estrictament literari, que Turmeda practicava en vida i obra.

Llúcia MARTÍN PASCUAL
Universitat d'Alacant

BIBLIOGRAFIA

- Albertus MAGNUS RATISBONENSIS episcopus (1891): *Opera omnia* ex editione Lugdunensi religiose castigata, et pro auctoritatibus ad fidem vulgatae versionis accuratiorum patrologiae textum revocata... Parisiis, apud Ludovicum Vivès bibliopolam editorem.
- ALEMANY, R. (1989): "Turmeda/Abdal.là o el 'perspectivisme' com a pràctica vital i/o literària", *Miscel.lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, a cura d'Antoni Ferrando i Albert G. Hauf, vol. I, Barcelona, PAM, pp. 37-59.
- APULEYO, *El asno de oro*, edición de José María Royo, Madrid, Cátedra, 1988.
- ASÍN PALACIOS, M. (1914): "El original árabe de la *Disputa del Asno contra fray Anselmo Turmeda*" *Revista de Filología Española*, I pp. 1-51; reed. en *Huellas del Islam*, Madrid, ESPASA-CALPE, 1941, pp. 115-160 i en *Obras Escogidas*, II, Madrid-Granada, 1948, pp. 563-616.
- BARTHOLOMAEI ANGLICI (1601): *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus*, Libri XVIII, Francoforti, apud Wolfgangum Richterum.
- CALVET, A. (1914): *Fray Anselmo Turmeda, heterodoxo español*, Barcelona.
- CARMODY, F. J. (1937): "Brunetto Latini's Tresor: Latin sources of natural Science", *Speculum*, XII, pp. 359-366,
- (1938): "*De bestiis et aliis rebus* and the Latin Physiologus", *Speculum*, XIII.
- (1939): *Physiologus Latinus. Versio B*, Paris, Droz.
- (1941): *Physiologus latinus, versio Y*, *University of California Publications in Classical Philology*, 12, 7, pp. 95-134.
- (1948): "*Li livres dou Trésor di Brunetto Latini*", *University of California Publications in Modern Philology*, XXII (1948).
- CECCO D'ASCOLI (1550): *Acerba*, Venecia, Benedetto Bondoni.
- CHARBONNEAU-LASSAY, Louis (1991) *The Bestiaire of Christ*, Londres [1ª ed. en francès de 1940].
- CORNAGLIOTTI, Anna (1975): *Flors de Virtut e de costums*, Barcelona, Barcino ("ENC", 108).
- CORTI, Maria (1959): "Le fonti del *Fiore di virtù* i la teoria della nobiltà" nel duecento", *Giornale Storico della letteratura italiana*, 136, pp. 1-82.
- CRUZ HERNÁNDEZ, M. (1981): *Historia del pensamiento en el mundo islámico*, 1 *Desde los orígenes hasta el siglo XII*, Madrid, Alianza Universidad.
- DD.AA (1981): *Catálogo de los incunables de la Biblioteca de la Universidad de Valencia*, València.
- EPALZA, Mikel de (1965): "Nuevas aportaciones a la biografía de fray Anselmo Turmeda (Abdallah al-Tarchuman)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXVIII, pp. 87-158.
- (1971): *La Tuhfa, autobiografía y polémica contra el cristianismo de Abdallah al-Taryuman (fray Anselmo Turmeda)*, Roma, Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei.
- GEORGE, Wilma & Bradson Yapp (1991), *The Naming of Beasts*, Londres.
- LLINARÈS, Armand, ed. (1984): *Anselme Turmeda. Dispute de l'Ane*, Paris, Vrin.

- METGE, Bernat i Anselm Turmeda (1927): *Obres menors*, a cura de Marçal Olivari, Barcelona, Barcino ("ENC", 10).
- MIGNE, J. P. (1844-64) *Patrologia latina cursus completus*, Paris.
- MINERVINI, Vincenzo (1982): *Il Libro di Sidrac. Versione catalana*, Bari, Lerici.
- MIQUEL ROSSELL, F. (1958): *Inventario general de los manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 vols., Madrid.
- MIRET I SANS, J. (1911) "Vida de Fray Anselmo Turmeda", *Revue Hispanique*, XXIV, pp. 261-296.
- NAÏS, Hélène (1961): *Les animaux dans la poésie française de la Renaissance*, Tesi doctoral, Paris, Didier.
- PANUNZIO, Saverio (1963-64): *Bestiariis*, Barcelona, Barcino ("ENC"), 2 vols.
- RAUGEI, Anna Maria (1984): *Bestiario valdese*, Firenze, Leo Olski.
- RICO, Francisco (1970): *El pequeño mundo del hombre*, Madrid.
- SAMSÓ, J. (1971-72): "Turmediana", *BRABLB*, XXXIV, pp. 51-85.
- SBORDONE, Francesco (1936a): *Physiologi graeci. Singulas variarum aetatum recensiones*, Roma, Genua, Neapoli, Mediolani.
- (1936b) *Ricerche sulle fonte e sulla composizione del fisiologos greco*, Napoli, 1936.
- SEGRE, Cesare (1957): *Li Bestiaire d'amours de Maistre Richard de Fournival*, Milano-Napoli.
- TORNERO POVEDA, E. (1984): *La disputa de los animales contra el hombre (traducción del original árabe de la Disputa del Asno contra fray Anselmo Turmeda)*, Madrid, Universidad Complutense.
- TURMEDA, Anselm (1928): *Disputa de l'Ase*, Barcelona, Barcino ("ENC", 18).
- VINCENTIUS BELLOVACENSIS (1674): *Speculum Quadruplex sive Speculum Maius. I. Speculum Naturale*, Duaci.
- WELLMANN, M. (1930): "Der Physiologos: Eine Religionsgeschichtlich-Naturwissenschaftliche Untersuchung", *Philologus, Supplement band XXII*, pp. 1-116.
- WITTLIN, Curt J. (1976-1989): *Llibre del Tresor*, Barcelona, Barcino ("ENC").